

“İslam Fütuhâtı ve Azerbaycan” Konusu Sovyet Dönemi Azerbaycanlı Oryantalistlerin Çalışmalarında (Ziya Bünyadov ve Naile Velihanlı Örneğinde)

"Islamic Conquest (futuhât) and Azerbaijan" as a Topic in the Works of Orientalists of Soviet Azerbaijan (Works of Ziya Bünyadov and Naile Velihanlı as a Basis)

Reşad MUSTAFA*

Özet

Azerbaycan oryantlizminin İslam fütuhâtı üzere en önemli araştırmacılarının başında Ziya Bünyadov ve Naile Velihanlı gelirler. Her iki bilim adamı İslam fetihlerine ideolojik olarak oryantalist yaklaşımsergilemişler. Aynı zamanda hem Naile Velihanlı, hem de Ziya Bünyadovda Batı, özellikle de rus oryantalistlerinin etkisi duyulur. Metod olarak Marksist tarihi materyalizm ve determinizm metodolojisini kullanmaya çalışmışlar. Sonuçta çalışmalarındaki İslam tarihi ile kaynaklardaki İslam tarihi bazı zaman bir-biri ile uyuşmamaktadır.

Anahtar kelimeler: *İslam, Oryantalizm, Azerbaycan, Aran, Ziya Bünyadov, Naile Velihanlı*

Abstract

Ziya Bunyadov and Naila Valikhanly are the most prominent researchers of Azerbaijan's orientalism over Islamic conquest (futuhât). Both scholars show orientalist approach over İslamic conquests. At the same time

---

*Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü

Western, especially Russian orientalists influence is clearly seen on both NailaValikhanly and ZiyaBunyadov works. As a method they had chosen Marxist historic materialism and determinism. As a result we come across occasional discrepancies in their works compared to Islamic historical sources.

Key words: *Islam, Orientalism, Azerbaijan, Aran, Ziya Bunyadov, Naile Velihanli*

Giriş

Sovyet döneminde tarihçiler genelde buldukları yüzyılın politik ve sosyal konularında yazdığından, sosyalizm ve sovyetler gibi mevzuların önemini kabarttığından kaynaklar ve metinlerle çalışmak konusu daha çok ilgili alanın filologlarına kalmış oluyordu. Azerbaycanın orta çağ tarihi ile ilgili en önemli kaynak ve metinler genelde Arapça ve Farsça olduğundan Sovyet dönemi Azerbaycan istoriografisinde yeni şarkşünas – oryantalistler nesli oluşur. Bunların içindeZiya Bünyadov ve Naile Velihanlı Azerbaycanın 7-9.yüzyıllar tarihini araştıran en önemli araştırmacılardan kabul edilirler. Eserleri Azerbaycan ve Sovyet sınırları içinde popüler olmakla beraber, özellikle Ziya Bünyadov Sovyetlerin demir perdesini yırtmayı başarmış, çalışmaları dönemle ilgilenen bir çok araştırmacının referans aldığı eserler sırasına girmiştir. Her iki araştırmacının Tarih değil, filolojiden (Arapça) istoriografiye gelmesi, aynı zamanda en önemli çalışmalarını Sovyet döneminde yapmaları metodolojileri ve İslamla ilgili konulardaki pozisyonlarını incelenmelerini gerektirmektedir. Yapılan çalışmada Ziya Bünyadovun “Azerbaycan 7-9.yüzyıllarda” isimli çalışması, el-Kufinin “Kitab el-Futuh”unun rusçaya ve Azerbaycan türkçesine çevirisi ve yaptığı açıklamaları,Musa Kalankatuklunun “Albanya tarihi” çevirisi ve açıklamaları ve dönemle ilgili makaleleri, Naile Velihanlının “Arap Hilafeti ve Azerbaycan”, “IX-XII yüzyıl Arap gezgin ve coğrafyaçıları Azerbaycan hakkında” isimli çalışması ve dönemle ilgili makaleleri, Azerbaycan tarihi kitabında her iki araştırmacının birlikte yazmış olduğu “Azerbaycan 3-12.yüzyıllarda” bölümleri baz alınmıştır. Araştırmacıların 1992-1993 yıllarında yayınlanan bazı eser ve çalışmaları Sovyet dönemi sonrası yayınlar olmasına rağmen ismi zikredilen dönem çalışmalarının sonucu olmak itibari ile bu araştırmaya dahil edilmiştir.

1. Metodoloji ve terminoloji

Robin Collingwood tarihsel işlemin ya da yöntemin kanıtı (geçmişe ait mevcut belge) yorumlamak olduğunu belirter¹. Büyük ihtimalle R.Collingwoodun bu fikrinden esinlenerek Edward Hallet Carr “Tarih Nedir” isimli çalışmasında tarih olgularının hiç bir zaman “arı” olarak bize ulaşamayacağını iddia eder. Çünkü, olgular kayıt tutanın zihninden kırılarak yansılar. “Bundan şu sonuç çıkar ki, bir tarih eserini ele alınca ilk ilgileneceğimiz içindeki olgular değil, onu yazan tarihçi olmalıdır”².

Bazı yaklaşımlara göre oryantalizm (Doğubilim) bilim dalı olmakla beraber kendinde ideolojiyi de barındırıyor. Batı oryantalizmi eurocentrismden (Avrupa merkezilik) etkilenmiştir. Edward Saide göre Oryantalizm yüzünden Doğu hiçbir zaman bir düşünce konusu ve serbest hareket alanı olamamıştır. Avrupa sadece şekil olarak ele aldığı alçaltılmış ve sapıtılmış bir Doğu kavramı ile kendi kültürünü belirlemiş ve güçlendirmiştir. Oryantalizm bir Batı ürünü olarak bazen daha ileri biçimde kendisini yaratan kültürün ihtiyaçlarına cevap vermiştir³. Bu bağlamda Sovyet oryantalizmi de eurocentrismden etkilenmekle beraber her şeyin merkezine marksist düşünce biçimini, tarihi materyalizm ve determenizmi de koymuştur. Maksat E.Said ifadesiyle Oryantalizmi Sömürgeciliğin keşif kolu gibi kullanmaktı. N.Velihanlı ve Z.Bünyadovun çalışmalarında da Oryantalizmin bu yönlerine rastlanır. Kendi kültürü olmasına rağmen, İslamı ve Doğuyu hor görme ve aşağılamaya rastlanır, bazı ifadelerin açıklamalarında İslami kaynak ve eserler yerine Batı ve Rus araştırmacıları tercih edildiği görülür.

Ziya Bünyadovun ve Naile Velihanlının araştırma alanlarına giren Azerbaycanda İslam fütuhâtı yayılması ve intişarı oldukça hassas konudur. Sovyet döneminde ve bağımsızlık döneminde bu olaya iki farklı yaklaşım sergilenmiş, bu olayı iki farklı şekilde yorumlamışlardır. Din konusu Sovyetler döneminde bir politik olay olduğu için dönem araştırmacıları İslamın kabulunu genelde baskı ve zorla ilişkilendiriyor, fütuhât istilahı yerine işgal kelimesi kullanmayı üstün tutuyorlardı⁴. Aynı şekilde bu ideoloji dönemin araştırma eserlerinin metodolojisine de sirayet etmiş, eserlerde marksist metodolojiyi – tarihsel materyalizmi kullanmak zorunlu hale gelmişti.

¹R.G.Collingwood. *Tarih Tasarımı*. (Doğu Batı Yayınları: Ankara, 2013) s. 43

²Edward Hallet Carr. *Tarih Nedir?* (İletişim Yayıncılık: İstanbul, 2002) s. 26

³Edward Said. *Oryantalizm*. (İrfan Yayıncılık: İstanbul, 1998) s. 14-15, s.40

⁴*Azerbaycan tarihi. En Gedim Dövrlerden XX Esrin Evvellerine Geder*. Ed. İğrar Aliyev. (Elm: Bakı, 1993) s.120

Naile Velihanlı marksist felsefeye dayanarak “ataerkil kabile toplumunun iflası, toprak üzerinde özel mülkiyetin ve sosyal eşitsizliğin gelişmesi, asillerle kabilenin sıradan üyeleri arasında çelişkilerin artması”nı Arabistanın kuzeyinde sınıfların oluşmasına zemin olarak değerlendirir ve yeni bir dinin ve milli bir devletin yaranmasına tarihi determenizm (belirlenmiş ve gerçekleşmesi zorunlu) olarak yaklaşı⁵. Aynı şekilde N.Velihanlı müslüman çevrede yetişmesine rağmen Muhammed Peygamber (sav) için “yeni dinin yaratıcısı” ve politik lider olduğunu yazar⁶. Bu konuda Batı oryantlizminin ılımlıkesiminin tutumu daha farklıdır. The Cambridge History of İslam toplusunda Montgomery Watt herşeyden önce Muhammed Peygamberin dini bir lider olduğunu, ama etkisinin tüm alanlarda çok güçlü olduğu için dini ve ya seküler alanlardaki başarılarının bir-birinden ayırmanın mümkünsüzlüğünü yazar⁷.Oysa Batı ve Rus oryantlizminin İslama karşı radikal tavrı sergileyen kesimi Muhammed Peygamberi (sav) din yaratıcısı ve kitap müellifi olarak görür⁸.

Naile Velihanlı İslamdaki “Allah” anlayışının “EI”-den, putların rehberi ve Kabenin hakiminin isminden kaynaklandığını açıklar. Hacerü-l Esved de putperestlerin mukaddesatındandı⁹. Bu tam bir oryantlist bakış açısıdır.

Bir metin bilimci olan ve kaynak çalışmalarında oldukça başarılı biri olan Ziya Bünyadov da metodoloji olarak marksizmin “sınıf” anlayışını benimsemiştir. Amma eserlerinde tarihi determenizme şiddetli vurgu yapmamıştır. Çalışmalarında daha çok metinleri ve kaynaklardaki bilgiyi aktaran Ziya Bünyadov kaynaklardaki bilgiyi toplayarak mukayeseli analiz metodunu kullanmıştır¹⁰.

Terminolojide Ziya Bünyadov ve Naile Velihanlıda bazı yerlerde istilahlara yanlış algılanması (misperception) vardır. İslami literatürdeki terimleri Batı literatüründeki “karşılıkları”yla değiştirmek bazen yanlış yorumlamalara sebep oluyor. Bunlardan en önemlisi “fetih” istilahıdır. İslami terminolojide “fetih” “Müslümanların ülke veya şehirleri ilâ-yi kelimetullah

⁵Naile Velihanlı. *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*.(Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı: Bakı, 1993) s.12

⁶A.g.e. – s.12, s.14

⁷*The Cambridge History of İslam. Vol 1A*. Ed.by P.M.Holt, Ann K.S.Lambton, Bernard Lewis(Cambridge University Press, 1970) pp. 30

⁸Mahmud Hamdi Zakzuk. *Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Planı*. (Işık: İzmir, 1993) s. 75-82

⁹Naile Velihanlı, 1993 – s. 12, s.15;Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası.“Qaradaş” maddesi. Naile Velihanlı.3.cilt. (Bakı, 1979) s.57

¹⁰Ziya Bünyadov. *Azerbaycan VII-IX.esrlerde*. (Azərneşr: Bakı, 1989) s. 161-162, s. 272-317

amacıyla İslâmiyet’e açmaları, İslâm devleti idaresine almaları” demektir. İstila ve sömürüden farkedilmek için kullanılmıştır¹¹. Hem Naile Velihanlı, hem de Ziya Bünyadov eserlerinde fetih ve fütuh atilâhlarını kullanmışlardır. Ne var ki, İslami literatürdeki aksine Naile Velihanlı “Azerbaycan fethi” bölümünün ilk paragrafına işgal ve baskın kelimelerini kullanarak başlar¹². Ziya Bünyadov “Fütuhât dönemi” kelimesini kullansa da¹³Bu kelimeye N.Velihanlı gibi İslami literatürdeki anlamından farklı anlam vermiştir: Z.Bünyadov İslam yürüşlerinde İslam ordularının hedeflerinin, amaçlarının mümkün olduğu kadar daha çok vergi toplamak olduğunu belirtir¹⁴. Oysa Tiflisin fethi zamanı Habîb ibn Meslemenin verilen hediyenin değerinin tesbit edilip cizyeden düşülmesi¹⁵,Abdurrahman bin Rabianın el-Bab hakimi Şehribarazdan şehri ve seddi koruması karşılığında cizyeden azad etmesi, Şehribarazın Abdurrahmana takdim ettiği değerli yakut taşını almayı ona geri vermesiyle takdirini kazanması¹⁶ ilk yürüşlerin hiç de vergiler için yapılmadığının sadece bir kaç kanıtıdır. Böyle kanıtlar tabii ki, her iki oryantalistin bu gibi iddialarında bu kaynaklardaki bilgileri görmezden geldikleri, İslami literatüre kasıtlı olarak ve ya bilmeyerek uzak kaldığının göstergesidir.

Önemli yanlış algılanmalardanbiri de Arap ve İslam ifadeleridir. Her iki oryantalist İslam hilafeti, İslam yürüşleri, İslam ordusu, Müslümanlar yerine Arap hilafeti, Arap yürüşleri, Arap serkerdeleri, Araplar gibi ifadeler kullanmayı tercih eder. Mesela, Naile Velihanlının Azerbaycan tarihine kazandırdığı en önemli eserlerden biri “9-12.yüzyıl Arap coğrafyacı-seyyahlar Azerbaycan hakkında” isimli çalışmasıdır. Bu eserde 11 önemli seyyah ve coğrafyacidan bahseder ki¹⁷, bunlardan sadece üçü köken olarak Araptır. Diğerleri Arapça yazan Müslüman seyyah ve ya coğrafyacılarıdır. İslam seyyah

---

¹¹TDV İslam Ansiklopedisi. Mustafa Fayda “Fetih”. Cilt: 12(İstanbul, 1995) s. 467 - 470

¹²Naile Velihanlı, 1993 – s.18

¹³Ahmed ibn Asam el-Kufi. *Kıtab el-Fütuh (Azerbaycanın VII-IX esrler tarihine aid çıbarışlar)*.çeviri, not ve açıklamalar Ziya Bünyadov.(Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı: Bakı, 1995 (rusçası 1981)) s. 76

¹⁴Z.Bünyadov, 1989 – s. 85

¹⁵Yakut, Şihabeddin Ebu Abdullah. *Muc'em el-Baldan*. 2. cilt. (Beyrut: Dar Sader, 1977) s. 36

¹⁶Taberi, Ebu Cafer Muhammed bin Cerir. *Tarih er-Rüsil ve-l Müluk*. Tahqiq Muhammed Ebu-l Fadl İbrahim. 4.Cilt. (Dar-ul Maarif bi Mısır: Kahire, 1970) s. 156, s. 159-160; *Orta Esr Ereb Menbelerinde Azerbaycan Tarihine aid materialler*. red. F.Esedov (Nurlan: Bakı, 2005) s. 115, s.121

¹⁷Naile Velihanlı. *IX-XII Esr Ereb Coğrafyaşınas-Seyyahları Azerbaycan Haqqında*. (Elm: Bakı, 1974) s.222

ve coğrafyacıları ve ya Arapdilli seyyahlar diye bahsetmek gerekirken Araştırmacı Arap istilâhının kullanılmasını daha uygun bulmuştur. Aynı şekilde Ziya Bünyadov “İslam hakimiyeti” ve “İslam fethi” ifadeleri yerine “Azerbaycan Arapların hakimiyeti altında”, “Arapların Azerbaycanı istila etmeleri” gibi ifadeler kullanır¹⁸. Tabii bu gibi ifadeler yine de marksizmin metodolojisinden kaynaklanıyor. Önce kabile halinde yaşayan Arap toplumu feodalizme geçmek için muhakkak milli birlik teşkil etmeliydi. “Ümmet” gibi milletüstü ifade marksist tarihsel maddecilik metodolojisinin gelişme evrelerine uymadığı için (kabile – kabilelerin birliği – devlet) bu dönem birliğini ve kurumları İslam ve Müslümanlar, Ümmet diye isimlendirmektense Arap diye isimlendirmek metodolojiye daha uygun geliyordu. Gustave Edmond von Grunebaum 1972-de basılmış “Klasik İslam (600-1258)” isimli çalışmasında Ümmet ve devlet ifadelerine bir oryantalist gözüyle açıklık getirmiş, ümmetin sadece Araplardan ibaret olmadığını belirtmiştir. Hatta Medine Vesikasına dayanarak yahudilerin bile ümmetten sayıldığını – “Umma maa-l muslimin” (müslümanlarla birlikte bir ümmet) olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda Ümmet Pax – Arabica değil, Pax – İslamica’dır¹⁹.

Bu anlamda Naile Velihanlı ve Ziya Bünyadovun araştırmaları incelenirken en sade konularda bile İslami literatürden ve terminoljiden uzak oldukları göz önünde bulundurulmalı, çalışmalarını Marksist metodolojileri üzerine bina ettikleri göz ardı edilmemelidir.

2. Güney Azerbaycan ve ilk İslam fetihleri

Sasaniler devletinin idare biçimi bir bakıma konfederasyon şeklindeydi: devletin başında Sasani ailesi durmaktaydı, devletin eyaletlerini Sasanilerin yerine geçtiği Part devletinin idarecisi olan Arşakilerin akraba sülaleleri – yedi önemli Part ailelerinden bir idare etmekteydi. Azerbaycanın güneyinde İspahbudan sülalesi, kuzeyinde VI yüzyıla kadar Arşakiler, daha sonra Azerbaycanın bir kısmında Mihraniler ve kuzey Azerbaycanın batı uçlarında kısmen Karenler idare etmekteydi²⁰. Kaynakların verdiği bilgidan anlaşılıyor ki, İslam ordularının yürüşleri zamanı İspahbudan ailesi üstünlük sağlamış, Azerbaycanın ordusuna komutayı onların nümayendesi etmeye

¹⁸Z.Bünyadov, 1989 – s.71

¹⁹Q.E. fon Qrünebaum. *Klasik İslam*. “Azerbaycan Ensiklopediyası” (Neşriyyat – Poliqrifiya birliyi: Bakı, 1998) s. 53-54

²⁰Parvaneh Pourshariati. *Decline and Fall of the Sassanian Empire*. (İ.B.Tauris & Co Ltd: London. New York, 2008) s. 37 – 42, s. 101-102, s.106

başlamıştır. Diğer sülalelerin üyeleriye onların tahakkümü altında savaşlara katılmışlardı.

Rüstem ve ailesi kaynaklarda “Azeri” nisbesi ve ibn Ferruhzad (daha doğrusu Ferruh Hürmüzün oğlu – Mesudide Hur Hürmüz) gibi anılır²¹. Aynı sülaleden Azerbaycan – Erdebil merzbanı İsfendiya(z)r ibn Ferruhzad ve kardeşi Behram da anılır²². Alireza Şapur Şahbazi bu ailenin uzun yıllar Sasanilere hizmet ettiğini anlatır. Azerbaycan ve kuzey topraklarının idareçisi olan Mihraniler ailesinden olan Behram Çubin Akhunlara karşı savaşlarda başarılı olunca hem Horasanı idare etmek, hem de ordu üzerinde baş komutanlıkla görevlendirilir. Behram Bizansla savaşlarda başarısız olunca IV.Hürmüz (579-590) tarafından hakarete uğrar ve bununla da Behram başkent Ktesifona girerek kendini hükümdar (590-591) ilan eder. İspahbudan sülalesinden Benday ve Bistam Azerbaycan ordusunu yanlarına alır ve II Hüsrevi (591-628) destekleyerek Behram Çubine karşı çıkarlar ve Bizans ordusunun da yardımıyla onu yenerler²³. Bu savaş sonucunda Mihraniler ailesi Azerbaycan ve Horasan toprakları üzerinde hakimiyetini kaybeder. II Hüsrev daha sonra Aranda onlara bir zamanlar Arşakilerin sahip oldukları toprakları verir. Mihraniler buraya geldiklerinde burada akrabalık bağı kurduğu Aranşah Zarmihirden başka kendilerine rakip gördükleri herkesi bir ziyafet tertip ederek zehirlerler²⁴. Bu soyun hükümdar ailesinden olduğu bir kaç defa tekrarlanır ve onların Deylemden göç ettiği bilgisi verilir²⁵ Albanya tarihinde tekrarlanır. Kaynaklardaki bilgilerden elde edilen sonuç şu ki, Sasaniler devletinde eyaletler uğrunda aileler içinde bir çekişme söz konusuydu. Pervaneh Pourshariati Sukhranın hem babası hem de oğlunun ismi olduğundan Zarmihir isminin Karinler ailesinin soyismi ola bileceğini ireli sürer²⁶. Azerbaycanın kuzeyinde Zarmihir soyunun bir kolu uzun asırlar boyu mevcudiyetini devam ettirir. Eğer bu aile Karinlerin bir koluysa bu ailenin

---

²¹El-Mesudi, Ebu-l Hasan.*Kitab El-Tenbih ve-l Eşref*. (Bril: Leyden, 1893) s. 103; Taberi, *Tarih er-Rüsul ve-l Müluk*.Tahqiq Muhammed Ebu-l Fadl İbrahim. 3.Cilt. (Dar-ul Maarif bi Mısır: Kahire, 1969) s.495

²²Taberi, 4.c – s. 154

²³Encyclopaedia Iranica,A. Sh. Shahbazi, “Bahram VI Çobin”, III/5, pp. 514-522, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/bahram-06> (accessed on 1 December 2018); Encyclopaedia Iranica,A. Sh. Shahbazi, “Bestam o Bendoy”, Vol. IV, Fasc. 2, pp. 180-182,available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/bestam-o-bendoy> (accessed on 1 December 2018)

²⁴Moisey Kalankatuklu.*Albaniya tarihi*.Çev. Ziya Bünyadov(Elm: Bakı, 1993) – s.101, s.219

²⁵A.g.e. – s.179, 181

²⁶Parvaneh Pourshariati – s. 73

önderi Sehl (bin) Sumbat IX yüzyılda diğer ailelerin üyelerini yenerek Azerbaycanın kuzeyinde mutlak hakim olur²⁷. Garip olan odur ki, Ziya Bünyadov kendi “Azerbaycan VII-IX yüzyıllarda” isimli çalışmasında “Albaniya tarihi” isimli kaynağa dayanarak Sehl Smbatı Zarmir-Hakan ailesinin üyesi gibi gösterirken bu eserin kendi çevirisinde aynı ailenin ismini Mihraniler gibi çevirmiştir. İslam fütuhâtından önce Azerbaycandaki aile hakimiyetleri neredeyse oryantalistler tarafından hiç araştırılmamış, Aturpatkan (güney Azerbaycan), Albaniya – Aran (kuzey Azerbaycan) birliğinde ailelerin rolü gün ışığına çıkarılmamıştır. Bu dönem Azerbaycanın güneyinde mecusilik, kuzeyinde hristiyanlık, şamanizm, tengricilik gibi dinler yaygınken Azerbaycan ordularının İslam orduları karşısında tek komuta altında savaşa bilmesinin altında yatan sebeplerden biri de hem kuzeyde, hem de güneyde hüküm süren Part aileleriydi.

Azerbaycan tarihyazımında İslamın yayılması konularından biri onun Azerbaycana ilk ne zaman dahil olmasıdır. İslam ordusunu Sasanilere tehlike arz ettiğinde Rüstem büyük ihtimalle tüm satraplıklara haber göndermiş, Azerbaycanın kuzeyinden de Mihrani ailesinden Civaşir Sasani ordusuna katılmıştı. Rüstem kendisi Civaşiri karşılamış, ona kardeşi ve doğma oğlu gibi davranmıştı. Bir kaç savaşta iştirak ettikten sonra Civaşir Medainin savunmasında görevlendirilir ve “Albanya tarihi”ne göre ona saygı duyan komutan Horazad da büyük ihtimalle Rüstemin kardeşi Ferruhzaddir²⁸. Rüstem Ferruhzad Kadisiye savaşında (636) öldürülür²⁹. Medain şehri düştükten sonra (637)Civaşir komutasında kuzey Azerbaycan kuvveleri kuzeye çekilir. Burada İspahbudan ailesi ona akrabalık teklif eder ama Civaşir kabul etmez ve geri döner³⁰. Medain savaşından sonra merkezi komuta zayıflamış görünüyor ki, İspahbudan ailesi burada Mihraniler ailesinin desteğini alarak Müslüman ordusuna karşı kendi savunmasını organize etmek niyetindeydi. Büyük ihtimalle bu savunmayı teşkil edemediğinden dolayı olmuş olsa gerek hem Belazuri Azerbaycanın fethinin.18 (639) yılında Huzeyfe bin el-Yeman tarafından amanname verilerek gerçekleştiğini yazar. Bundan sonra Huzeyfe Muğan ve Cilanı da fetheder³¹. Bu tarihi Ziya Bünyadov kabul etse de³² Naile Velihanlı bu tarih konusunda farklı fikirler

²⁷Moisey Kalankatuklu–s.197

²⁸A.g.e. – s. 117 - 118

²⁹Taberi, 3.c – s.564

³⁰Moisey Kalankatuklu – s.119

³¹El-Belazuri, Ahmed bin Yahya. *Futub el-Buldan*.haqqaqahu ve şerhehu Abdullah Enis Tubba. (Müessesetu-l Muaf: Beyrut, 1987)s. 455 - 456

³²Ziya Bünyadov, 1989 – s.80

seslendirir: Azerbaycanın yalnız Nihavend ve Hemedan alındıktan sonra fethedebileceğini, Nihavendin dönüm noktası olduğunu belirtir. Bu konuda da kendisi rus oryantalisti A.İ.Kolesnikovun düşüncesini benimsediğini yazar³³.Gerçek budur ki, hem Belazuride, hem de Taberide fetih amannamesinin h.18.yıl (639) olarak gösterilmesi³⁴, hem de “The New Cambridge History of Islam” gibi çalışmalarda bile Nihavend savaşının tarihinin 639.yıl ola bileceğinin gösterilmesi³⁵ Naile Velihanlının bu iddiasının ele alınmaya ihtiyaç olduğunu gösteriyor. Bu anlaşma Müslümanların bir keşif koluyla ve ya Azerbaycana girmeden her hangi bir savaştan sonra direkt İsfendiyar bin Ferruhzadla bağlanmış ola bilir.Belli ki, maksat bu istikamette fethi geciktirmek olmuştur. Gerçek şu ki, Huzeyfe Azerbaycana vali tayin edildikten sonra bağlanan bu andlaşmaya bazı bölgeler uyuyor, bazı bölgeler karşı çıkıyordu. Utbe bin Farkad buraya h.22 (643) geldiğinde İsfendiyar bin Ferruhzadla yeniden savaşmış, daha sonra İsfendiyarın kardeşi Behram ibn Ferruhzadı da mağlup etmiş ve andlaşmayı yenilemişti. Peki böyle bir yenilemeye neden ihtiyaç duyulmuştu, nede iki tane tarih ortaya çıktı? Büyük ihtimalle bazı Sasani kuvveleri kendi aralarında yeniden anlaşmaya varmış, savunmayı organize edebilmişler. Vac Ruz savaşında İsfendiyarın yanında bir çok komutanın olması bunun bir isbatıdır. Ama Rey hakimi Mihranlılar ailesinden Siyavaş bin Mihran bin Behram Çubinin Vac Ruzda olmaması³⁶, Rey düşerken İspahbudan ailesinin yardıma gelmemesi Mihranlılarla İspahbudanların arasında problemin olduğunu gösteriyor. Bu anlamda ammanamenin yazıldığı yıl, fetih tarihi olarak 639 yılının, ama orduların girdiği yıl olarak ta 642/643 yılının gösterilmesinde bir sakınca yoktur. Sadece fetihle istila arasında farkların anlaşılmadığı için Naile Velihanlıda bu konu problem olmuştur.

3. Kuzey Azerbaycanın fethi

Güney Azerbaycan fethedildikten sonra İslam orduları Suraka bin Amr başılığında kuzey Azerbaycana girer. Abdurrahman bin Rebia rehberliğindeki öncü grub Bab el-Ebvaba – Demir Kapı Derbende kadar

---

³³Naile Velihanlı, 1993 – s.20; N.M.Velihanova “İzmenenie İstoriçeskoy Qeoqrafii Azerbaydjana v Rezultate Arabskoqo Zavoevaniya”, *İstoriçeskaya Qeoqrafiya Azerbaydjana*(Elm: Baku, 1987) s. 48

³⁴Taberi, 4.c – s.155

³⁵*The New Cambridge History of Islam* Ed.Chase F.Robinson. Vol.I. (Cambridge University Press, 2010) pp.451

³⁶Taberi, 4.c – s.148, s. 150

gelir. Buranın hakimi Şehribarazdı ve Taberi onun meşhur Şehribaraz ailesinden olduğunu belirtir³⁷. P.Pourşariati bu ailenin Mihranilerin bir kolu olduğunu, Şehribarazın da kuzeyin valisi olduğunu iddia eder³⁸. Gariptir ki, Arapdilli kaynaklar “Albanya tarihi”nin en önemli figürlerinden olan Civanşir hakkında hiç bir bilgi vermez. Burada benzerlik Civanşirin babasının adı Varaz ve Derbend hakimi Şehribarazın adının ikinci kısmındadır. Büyük ihtimalle Varaz/Baraz ismi bu sülale için sık kullanılan aile ismi gibi bir isim olmuştur. Ziya Bünyadov ve Naile Velihanlı “Albanya tarihi”ne isnad ederek Civanşirin kuzeyde tek hükümdar olduğunu, Derbenden Araz nehrine kadar toprakları kontrolü altında tuttuğunu iddia ederler³⁹. Ama bunu söylerken de kaynaklarda isminin zikredilmemesini, Şehribarazın varlığını, aynı zamanda Hazarların Kur nehrine kadar olan hakimiyetini görmezden gelirler. Böyle bir duruma da açıklama getirilmediği için Azerbaycan tarihinde bir çok yerde bunun gibi şüpheli yerler kalmıştır.

Şehribarazla ilgili en önemli konulardan biri cizye ile ilgili yeniliktir. Şehribaraz Abdurrahmana cizye vermek yerine memleketi kendi gücüyle korumayı, Müslümanlarla beraber savaşlara katılmayı teklif eder. Hz.Ömerden izin alınca İslam tarihinde ilk böyle amanname imzalanır⁴⁰. Bu olay yerli halkın İslama geçmesinde önemli bir adım olur. Ziya Bünyadov Müslüman olmayıp cizye vermekten muaf tutulan bu askerlerin ve ahalinin ganimet bölgesinde de Müslümanlara ortak olduğunu yazar⁴¹.

Taberi hicri 22.yıl (642) olayları sırasında Suraka bin Amrın ordusunu Arran’ın - Kuzey Azerbaycan’ın dört istikametine - Bukeyr bin Abdullah’ı Muğan’a, Huzeyfe bin Esid’i Şeki üzerinden el-Lan’a, Salman bin Rabia’yı bilinmeyen bir yere (büyük ihtimalle sonraki bilgilerden Hazarlar üzerine), Habib ibni Mesleme’yi de Tiflis üzerine gönderdiğini yazmaktadır. Ordulardan sadece Bukeyr muvaffak olmuş, Muğan ahalisi ile anlaşma - amanname imzalamıştır.Bu olaydan sonra Abdurrahman bin Rabia Hazarlarla yaptığı savaşmada şehit düşer, İslam orduları kuzey Azerbaycandan geri çekilmek mecburiyetinde kalırlar⁴².Olayın tarihi kesin olmamakla beraber Naile Velihanlı bu olayın Hz.Osman bin Affanın hilafetinin ilk yıllarında olduğunu kabul eder⁴³.

---

³⁷A.g.e. – s. 155

³⁸Parvaneh Pourshariati – s.142

³⁹Ziya Bünyadov, 1989 – s. 79; Naile Velihanlı, 1993 – s.29-31

⁴⁰Taberi, 4.c – s.156

⁴¹Ziya Bünyadov, 1989 – s.83

⁴²Taberi, 4.c – s.157, s.159

⁴³Naile Velihanlı, 1993 – s.25

Hızlı Osman hakimiyete geldikten sonra kuzey fetihleri yeni bir ivme kazanır. Bu defa kuzey Azerbaycana Habib ibn Mesleme güney-batı istikametinden girer. Debil şehrine amanname bahşettikten sonra Neşevaya (Nahçıvan) gelir ve aynı şartlarla burada bir amanname imzalanır. Hem Ziya Bünyadov, hem de N.Velihanlı Neşevanın nerede olduğu konusunda fikir ayrılığı yaşarlar. N.Velihanlı bu Neşevanın Kars üzerindeki Nahçıvan olabileceğini iddia eder⁴⁴. İkinci bir Nahçıvanın varlığını Ziya Bünyadov da iddia eder ve onun Kağızında olduğunu iddia eder⁴⁵. Belazuride ve diğer İslam kaynaklarında Nahçıvan yakınlığında hiçbir çatışma ve savaş söz konusu olmasa da Ziya Bünyadov Nahçıvan ahalisinin kıyıma ve göçe uğradığını ırelı sürer⁴⁶.

Belazuri daha sonra Habibin fethettikleri yerler sırasında daha sonra Sisecan, Cürzan ve Tiflisi zikreder. Takriben 646 yılında imzalanmış Tiflis amannamesi Havareh, Kisal (Gazah), Hunan (bu mıntıka adı türk tayfası hunlarla ilgili, Tiflise yakın mesafede bulunuyor), Samsahe (Samshe), Cerdman (Girdiman), Kustascini, Şavşit, Bazalit gibi Aran – Albanya ve İberya şehirlerini de kapsar⁴⁷. Girdiman Civanşirin mensup olduğu Aran Mihranilerinin aile topraklarıydı. En önemli konulardan biri de Tiflis şehri ile ilgili konudur. Tiflis şehrinin ve etraf arazilerin İslam fethinden çok önce Aran topraklarına dahil olduğu Antik kaynaklarda geçmektedir⁴⁸. Gerçekte Tiflis şehrinin ve etrafının İberya tahakkümüne düşmesinin başlangıcı V-VI.yüzyılda Aranda hükümdar hakimiyetinin zayıflamasıyla batı ve kuzey – batı sınırlarında Vahtang Gorgasal döneminde (447-502) İberya nüfuzunun artması ve bu yönde toprakların genişlenmesiyle ilgilidir. Ama N.Velihanlı batı topraklarında İrminiye konusunda Neşeva, Sisecan gibi konularda şehirlerin ısrarla Aran şehri olduğunu haklı olarak savunurken nedense Tiflisi bir kaç kez “Arap istilası sonucu tarihi coğrafyası değişmiş Aran”ın ve ya “Arap Arranın” Azerbaycana ait olmayan gürcü şehri kabul eder. Ama kendisi Tiflis ve Gence şehri arasında gürcülerin değil, siyavurdiye isimli türk

---

⁴⁴N.M.Velihanova, 1987 – s.56; Naile Velihanlı, 1993 – s.36

⁴⁵El-Kufi, 1995 – s. 73

⁴⁶Ziya Bünyadov, 1989 – s. 82

⁴⁷Belazuri – s.282-283, s.285; Ahmed ibn Ebu Yaqub, *Taribi-l Yaqubi*.Tahqiq Abdulamir Mihne. 2.cilt. (Al-Alami: Beyrut, 2010) s.63

⁴⁸Strabon. *Geografiya*. per. Q.A.Stratonovskoqo. (Nauka: Moskva, 1964) s. 474; Claudii Ptolemaei. *Geographia*. Edid. C. F. A. Nobbe.(Editio Stereotypa. Tom II. Lipsiae. Sumptibus et typis Caroli Tauchnitii, 1845) s. 48

tayfalarını yaşadığının kaynaklarda yazıldığını da kaydeder⁴⁹. Habib ibn Meslemenin fetih hareketi zamanı Tiflisi Curzandan ayrı zikretmesi hususu, aynı zaman amannamede Aran ve İberya/Gürcü şehirlerinin karışık zikredilmesi de Naile Velihanlı için önem arz etmez.

Habibden Sisecanda ayrılan Salman bin Rebia Beylekan, Berde, Balasacan, Şemkur gibi Kürün sağ tarafındaki şehirleri fetheder. Daha sonra Gabele, Şeki, Kemiberan, Hayzan, Şirvan, Maskat, Şabran ve el-Bab halkı ile de anlaşır. 653 yılında Salman bin Rebia Belencere yürüş sırasında şehit düşer (Bazı kaynaklarda kardeşi Abdurrahmanın ismi zikredilir). Yerine Hüzeyfe bin Yemen tayin edilir. Hüzeyfe kendi ikametgahı gibi Berde şehrini seçer ve buradan fethedilen şehirlere amiller-memurlar yollar⁵⁰.

639-da Azerbaycanı fethetmeye başlayan Hüzeyfe 653-te şehirlere memurlar yollamakla ve Berdeyi ikametgah seçmekle Azerbaycanın fethini tamamlar.

Albanya tarihi bu zaman Mihrani Civanşirin bir kaç defa Bizans hükümdarı II Konstantla (Constans) (641-668) görüştüğünü zikreder⁵¹. Bunun en büyük sebebi Civanşirin başkentini Hüzeyfenin kendine ikametgah olarak kullanması ola bilir. Büyük ihtimalle Civanşir İslam ordusuna karşı savaşmak için Bizans desteğini aramakta ve bu dönem bir kaç defa Bizans hükümdarı ile görüşmesinden ülkesine dönemediği anlaşılmaktadır. Hz.Osmanın şehadetinden sonra İslam kontrolü zayıfladığı zaman Civanşir yeniden şehrinde güçlenir.

662 yılında Hazarlar Arana yürüse de Civanşir onları yener. Ama 665 yılında Hazarların yeni yürüşü zamanı Civanşir onlarla yeni anlaşma imzalar, aynı zamanda Hazar hakanının kızıyla evlenir ve Hazarlara bağlı olduğunu bildirir⁵². Bizanstan yardım alamayacağını anlayan Civanşir “Albanya tarihi”nin iddiasına göre 667 ve 670 yıllarında halife Muaviye ile görüşmek için Şam şehrine gider. Görüşler sonucunda Muaviye eskiden Zarmıhr ailesine aid olan Sünik/Sisecan bölgesini ve İspahbud ailesine ait Güney Azerbaycanı Civanşire teklif eder. Civanşir sadece Süniki kendi topraklarına katmaya razı olur⁵³. İslam kaynaklarında ne Berde etrafında Civanşirin hükümranlığı, ne de onun Müaviye ile görüşü hakkında bilgiler bulunmamaktadır. Ama “Albanya tarihi” eserinden anlaşılacağı üzere direkt Muaviye ile olmasa da Civanşirin bölgenin sorumlu şahsı ile bir görüşü olmu,

⁴⁹Naile Velihanlı, 1993 – s.35; s.63; s.94

⁵⁰Taberi, 4.c – s.304-305; Belazuri – s. 285-287; Yaqubi, 2.c. – s.63-64

⁵¹Moisey Kalankatuklu – s. 126-127

⁵²A.g.e – s.129-130, s.132-133

⁵³A.g.e – s. 136-137

bunun sonucunda Sasani devrinden kalan yedi Part ailesinden Mihraniler kendi itibarını koruya bilmişler ve hatta onlara Sasaniler dönemindeki gibi tüm kuzey – Azerbaycan satraplığının (eyaletinin) idaresi bile teklif edilmiştir. Ne Ziya Bünyadov, ne de Naile Velihanlıda Cıvaşşire Azerbaycan ve Sünik eyaletinin niçin teklif edildiğı açıklığa kavuşturulmamaktadır.

İslam ve idarecilerine yakınlığından dolayı olsa gerek Cıvaşşire Bizans taraftarı olan asiller tarafından 681 yılında sui-kast düzenlenir ve bu olaydan sonra Mihranilerin Kuzey Azerbaycanda hakimiyeti zayıflar, bölge tamamen İslam valilerinin idaresi altına geçer.

4. Azerbaycanın İslamlaşması

Fetihlerle paralel olarak Azerbaycanda İslamlaşma süreci başlamıştır. Büyük şehirlere (Derbend, Berde, Şeki, Tiflis, Şemaha, Erdebil ve b.) İslam orduların girmesi ve burada karargahların oluşturmasıyla eşzamanlı camilerin inşası bu süreci hızlandırmıştır. Güney Azerbaycan ahalisinin İslamı hızlı kabulunun kanıtı Belazuride bulunan Eşas bin Kaysın Erdebil ahali hakkında verdiği bilgilerdir. Eşas bin Kays Hz.Ali zamanında (656-661) Erdebile vali gibi geldiğinde ahalinin müslüman olduğunu ve Kuran okuduğunun şahidi olur. Bunun üzerine Erdebili İslamı yaşamaya münasib bir şehir olarak bulan Eşas devlet hazinesinden – divandan maaş alan bir grup müslümanı buraya yerleştirir, burada mescid inşa eder, şehir imar eder⁵⁴.

İslamın böyle hızlı yayılmasının en önemli sebebi İslam idarecilerinin adaletiydi. El-Bab Derbend hakimi Şehribaraz sahip olduğu kıymetli bir taş Abdurrahman bin Rebiaya gösterir. Abdurrahman taşı inceledikten sonra onu Şehribaraza geri verir. Taşa el konulmadığına şaşşıran Şehribaraz der: “Bu taş Derbenden daha değerlidir. Siz idareciliğinizden dolayı, Al-i Kisradan (Sasanilerden) daha değerlisiniz, sizi daha çok seviyorum. Onların zamanı olsaydı bu taşa el koyarlardı. Allaha yemin ederim ki, siz ve sizin büyük hükümdarınız böyle vefalı olduğça size hiç bir şey olmayacak”⁵⁵. Abdurrahman ve ya Selman bin Rabia kardeşleri vefat ettikten sonra mezarları korunmuş, yerel halk – hem Derbendliler, hem Hazarlar burayı ziyaretgah haline getirmiş, hatta yağmur dilerken bu kabirleri vesile etmişler⁵⁶. Bu fetihden kısa zaman sonra Hazarlar ve Derbendliler içinde ihtida hareketinin yayıldığıının isbatıdır.

⁵⁴Belazuri – s.460

⁵⁵Taberi, 4.c – s.160

⁵⁶Taberi, 4.c – s. 159, s.305; Belazuri – s.287

Benzer adalet hadisesi Tifliste yaşanmıştı. Habib ibn Mesleme Muaviye (661-680) döneminde Tiflis ahalisiyle yazışır ve yazışma sonucunda böyle bir metin ortaya çıkar: “...Sizin elçiniz Tefli (ve ya Nuqli-Nikola) sizin yerinize beyan etti ki, biz sizin bildiğiniz gibi millet değildik... Allah bizi uzun zaman azınlıkta, zillette ve cehalette bulundurduktan sonra – Muhammedin yardımıyla (sav) ... hidayete erdirdi, İslamla şereflendirdi. Tefli sizin İslam olduğunuzu, teslim olduğunuzu bildirdi, bizim selametimizi istediğinizi bildirdi (انکم احببتم سلمنا)”... Size Abdurrahman bin Caz es-Sulemini yolluyorum. O bizim Kuran ve ilim ehlinin en iyi alimlerindendir”⁵⁷. Burada artık Muaviye döneminde Tiflis ahalisinin müslüman olduğunu ve kendilerinin alim talep ettiğinin şahidi oluyoruz. Bunun da en önemli sebeplerinden bir Habibin yerde ahaliye adaletli davranmasıydı. Habib ahalden cizye toplarken ölçülü davranır, verilen hediyelerin miktarını hesaplar, onu hediye gibi kabul etmez, miktarını belirledikten sonra cizyeden hediye değerini halka geri verirdi⁵⁸. Hem Abdurrahman es-Suleminin tebliği, hem bu adalet Tiflis halkının İslama geçişini hızlandırmıştı.

Bölgeye tayin edilen valiler şehrin yeniden planlaması ve imar işleri ile yakından ilgilenmişler. Mesela, Muaviye döneminde vali Abdulaziz bin Hatim el-Bahili Debil şehrini kale haline getirmiş, camiini genişletmiş, Neşeva, Berde ve Beylekan şehrini yeniden yaptırmıştı⁵⁹.

Naile Velihanlı İslamın Azerbaycanda “kılıç yardımıyla” yayıldığını⁶⁰ iddia ederken, Ziya Bünyadovun bu konuda düşüncelerini tam olarak anlamak mümkün değil. Ziya Bünyadov V.Rozen ve A.Krımskiye dayanarak İslamın Hristiyanlık ve Mecusiliğe nazaran yerel halk tarafından hilaskar bir din gibi kabul edildiğini, İslamın diğer dinlerden daha liberal olduğunu yazar⁶¹.

Her iki araştırmacı İslamın Azerbaycanın güneyinde kuzeyine nazaran daha erken yayıldığını iddia eder⁶². Bunun kuzeyde – Aranda ehl-i kitabın olması ve dağlık arazilerin olmasıyla ilgilendirirler. Oysa yukarıda ismi geçen Derbend, Tiflis, buna ilaveten Şeki, Gebele kimi kuzey şehirleri Aranın hristiyanlık merkezleri ve dağlık ve dağ eteklerinde yerleşen bölgeleriydi.

⁵⁷A.g.e. 4.c – s.162

⁵⁸Yakut, Şihabeddin Ebu Abdullah. *Muc'em el-Buldan*. 2. Cilt (Beyrut: Dar Sader, 1977) s. 36

⁵⁹Belazuri – s. 288

⁶⁰Naile Velihanlı, 1993 – s. 60-61

⁶¹Ziya Bünyadov, 1989 – s. 88

⁶²Ziya Bünyadov, 1989 – s.87, s.90; Naile Velihanova, 1987 – s.50

N.Velihanlı kendi araştırmalarında erken Arapdilli İslam kaynaklarında bu şehirlerin Müslüman şehri olduğunu, buralarda cami bulunduğunu yazar⁶³.

Azerbaycan oryantalizminde en büyük yanlışlardan biri de İslamı ilk kabul edenlerin asiller olduğudur. Bunu topraklar ve mal varlığını korumak için yaptıklarını söylerler⁶⁴. Bu iddiayı yazmak aynı zamanda Marksist ideolojinin gerektirdiği metodolojiyi izlemektir. Ama kaynakları izlediğimizde, özellikle 9.yüzyılda Aranda büyük asil ailelerin kaldığını, onların İslama girmediklerini, aksine Hilafetten imtiyaz aldıklarını, yerlerde hakimiyet kurduklarını görmekteyiz. Bu ailelerin sırasında eski Part ailelerinden Mihraniler ve Süniki idare eden Zarmıhr-Hakan/Karin ailesinin üyeleri de vardı⁶⁵. Hatta 9.yüzyılda Babek Hürremi isyanını yatırmaya yardım ettiği için Sünik hakimi Hristiyan Aran asili Zarmıhr ailesinden Sahl Smbat Aran, İberyâ ve İrminiye’yi idareyle görevlendirilmişti⁶⁶.

Sonuç

Azerbaycanın fütuhât döneminin en önemli araştırmacı – oryantalistleri olan Ziya Bünyadov ve Naile Velihanlının eserleri incelenirken bu hususlar göz önünde bulundurulmalıdır:

1) Her iki oryantalist genelde Marksist metodoloji olan tarihi materyalizm ve determenizmi kullanmışlar. Büyük ihtimalle bu Sovyetler döneminin talebi ola bilir.

2) Araştırmacılar da Oryantalizm yalnız bilim sahası gibi değil, aynı zamanda ideolojik olarak da kendini yansıtır. Özellikle İslama ve Araplara yaklaşma konusunda oryantalizm kendisini daha belirgin gösterir

3) İslamöncesi Azerbaycanın kuzey ve güneyi arasında birliğin nasıl sağlandığı konusu genellikle işlenmez

4) Fetih, Ümmet, İslam, Müslüman gibi İslami literatürde olan kelimeler kullanılmamış ve ya farklı anlamda kullanılmıştır.

5) İslam Azerbaycanda genelde “sulhen” yayılsa da her iki oryantalist İslamın zor gücüne yayıldığını isbat etmeye çalışırlar

---

⁶³N.M.Velihanlı. IX-XII Asr Ereb Coğrafiyaşinas-Seyyahları Azerbaycan Haqqında. Elm: Bakı, 1974 – s. 61, s. 130

⁶⁴Ziya Bünyadov, 1989 – s.89;

⁶⁵Albaniya tarihi – s. 198; s. 202-203

⁶⁶A.g.e. – s. 197

6) İslamın yayılma süreci, yayılma karakteri ve forması olduğundan farklı şekilde takdim edilir

7) Kaynaklarda İslamın lehine olan metinler (adalet, hoşgörü ve s. gibi) genelde takdim edilmez

8) Eserlerindeki bir sıra tarihi kopukluklar (İslami literatür, Azerbaycanın güney ve kuzey meselesi, Tiflis şehrinin mensubiyeti ve s.) Tarih değil, Arap filolojisi üzerine ihtisas yapmalarından kaynaklana bilir.

KAYNAKÇA

Ahmed ibn Asam el-Kufi. *Kitab el-Fütub (Azerbaycanın VII-IX esrler taribine aid çbarışlar)*. (çeviri, not ve açıklamalar Ziya Bünyadov). Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı: Bakı, 1995 (rusçası 1981)

Ahmed ibn Ebu Yaqub, *Taribi-l Yaqubi* (Tahqiq Abdulamir Mihne). 2.cilt. Al-Alami: Beyrut, 2010

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası. “Qaradaş” maddesi. Naile Velihanlı. 3.cilt. Bakı, 1979

Azerbaycan taribi. En Gedim Dövrlerden XX Esrin Evvellerine Geder. (Ed. İgrar Aliyev) Elm: Bakı, 1993

Claudii Ptolemaei. *Geographia*.(Edid. C. F. A. Nobbe). Editio Stereotypa. Tom II. Lipsiae. Sumptibus et typis Caroli Tauchnitii, 1845

Edward Hallet Carr. *Tarib Nedir?* İletişim Yayıncılık: İstanbul, 2002

Edward Said. *Oryantalizm*. İrfan Yayıncılık: İstanbul, 1998

El-Belazuri, Ahmed bin Yahya. *Futub el-Buldan*(haqqaqahu ve şerhehu Abdullah Enis Tubba). Müessesetu-l Muaf: Beyrut, 1987

El-Belazuri. *Fütuhul-Buldan* (çev.Mustafa Fayda). Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara, 2002

El-Mesudi, Ebu-l Hasan.*Kitab El-Tenbih ve-l Eşref*. Brill: Leyden, 1893

Encyclopaedia Iranica, A. Sh. Shahbazi, “Bahram VI Çobin”, Vol. III/5, pp. 514-522

Encyclopaedia Iranica, A. Sh. Shahbazi, “Bestam o Bendoy”, Vol. IV, Fasc. 2, pp. 180-182

İbn Hordadbeh. *Kniqa Putey i Stran* (per. Naili Velixanovoy). Elm: Bakı, 1986

Q.E. fon Qrünebaum. *Klassik İslam*. “Azərbaycan Ensiklopediyası” Neşriyyat – Poliqrafiya birliyi: Bakı, 1998

Mahmud Hamdi Zakzuk. *Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Planı*. Işık: İzmir, 1993

Moisey Kalankatuklu. *Albaniya taribi*. (Çev. Ziya Bünyadov) Elm: Bakı, 1993

Naile Velihanlı. *IX-XII Asr Ereb Coğrafiyaşünas-Seyyahları Azərbaycan Haqqında*. Elm: Bakı, 1974

Naile Memmedeli kızı Velihanlı. Bibliografiya. Elm: Bakı, 2012

Naile Velihanlı. *Arap Hilafeti ve Azərbaycan*. Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı: Bakı, 1993

Naile Velihanlı. *IX-XII Esr Ereb Coğrafiyaşünas-Seyyahları Azərbaycan Haqqında*. Elm: Bakı, 1974

Naile Velihanova “İzmenenie İstoriçeskoy Qeoqrafii Azerbaydjana v Rezultate Arabskoqo Zavoevaniya”, *İstoriçeskaya Qeoqrafıya Azerbaydjana*. Elm: Bakı, 1987

Orta Esr Ereb Menbelerinde Azərbaycan Taribine aid materiallar. (red. F.Esedov) Nurlan: Bakı, 2005

Parvaneh Pourshariati. *Decline and Fall of the Sassanian Empire*. İ.B.Tauris & Co Ltd: London. New York, 2008

R.G.Collingwood. *Tarih Tasarımı*. Doğu Batı Yayınları: Ankara, 2013

Strabon. *Qeoqrafıya* (per. Q.A.Stratonovskoqo). Nauka: Moskva, 1964 – s. 474

Taberi, Ebu Cafer Muhammed bin Cerir. *Tarih er-Rüsul ve-l Müluk* (Tahqiq Muhammed Ebu-l Fadl İbrahim). 4.Cilt. Dar-ul Maarif bi Mısır: Kahire, 1970

Taberi, *Tarih er-Rüsul ve-l Müluk* (Tahqiq Muhammed Ebu-l Fadl İbrahim). 3.Cilt. Dar-ul Maarif bi Mısır: Kahire, 1969

TDV İslam Ansiklopedisi.Mustafa Fayda “Fetih” maddesi. Cilt: 12, İstanbul, 1995

The Cambridge History of İslam. Vol 1A. Ed.by P.M.Holt, Ann K.S.Lambton, Bernard Lewis. Cambridge University Press, 1970

The New Cambridge History of Islam (Ed.Chase F.Robinson) Vol.I. Cambridge University Press, 2010

Yakut, Şihabeddin Ebu Abdullah. *Muc'em el-Buldan.* 2. cilt. Beyrut: Dar Sader, 1977

Ziya Bünyadov. *Azərbaycan VII-IX.esrlerde.* Azərneşr: Bakı, 1989 (rusçası – 1965)

Ziya Musa oğlu Bünyadov. Bibliografiya. Nurlan: Bakı, 2004